

Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

Yıl/Year: 2017, Cilt/Volume: 4, Sayı/Issue: 2

e-ISSN: 2149-1658

**SİYASİ ALANDA DEMOKRATİKLEŞME HAREKETLERİNİN TOPLUMSAL
ALANDAKİ REALİTESİ (1808 – 1908)**

***THE REALITY OF DEMOCRATIZATION MOVEMENTS IN POLITICAL FIELD IN
SOCIETY (1808 – 1908)***

Nematollah AGAHABALAEI FANID

Yrd. Doç. Dr., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İİBF, Kamu Yönetimi Bölümü, nfaid@mehmetakif.edu.tr

Derya YILMAZER

Doktora Öğrencisi, Ufuk Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, deryayilmazer@icloud.com

Başvuru tarihi/Application date: 20.10.2017

Yayına kabul tarihi/Acceptance date: 30.10.2017

ÖZET

Demokratikleşme sürecine Avrupa'ya göre çok geç başlayan Osmanlı Devletinde demokratikleşme çabaları toplumsal alanda yeteri kadar karşılığını bulamamış ve demokrasi kavramı halk için fazla bir anlam ifade etmemiştir. Osmanlı devleti için demokratikleşme azınlıkları devlet bünyesinde tutabilmek, dağılmayı engellemek için bir çare olarak düşünülmüş ve genelde dış baskılar sonucu iç sorunların çözümü için bir araç olarak kullanılmıştır. Tanzimat Döneminde aydın bir sınıfın oluşması basın yolu ile kamuoyu yaratma çabaları umut verici olsa da Tanzimat ve Islahat Fermanları halk hareketlerinin değil saray bürokrasisinin çabaları sonucunda gerçekleşmiştir. Halk hukuksal olarak kendisine verilen hakların çoğu zaman farkına bile varmamıştır. Demokratik düşüncenin zayıf başarısı Kanun-i Esasi ile iki aşamalı da olsa bir seçim sisteminin getirilmesidir. Fakat hemen ardından otuz yıl sürecek bir istibdat yaşanması meşruti yönetimin halk tarafından benimsenmediğini gösterir. İncelenen yüz yıllık sürecin en önemli sonucu 1908'de Anayasanın tekrar ilan edilmesi ve 1909 değişiklikleridir. Milli Mücadeleyi gerçekleştiren ve Cumhuriyeti kuran kadro bu süreçte yetişmiştir.

Anahtar kelimeler: Demokrasi, Anayasa, Kamuoyu, Islahat

ABSTRACT

The process of democratization in the Ottoman Empire, which started too late in comparison with Europe, has not been able to find a way to democratize itself as much as the social field and the concept of democracy has not meant much for the people. Democratization for the Ottoman state was conceived as a means of keeping minorities in the state and preventing the dissolution, and often external pressures were used as a means of solving the ending internal problems. While the formation of an intellectual class in the Tanzimat Period were the efforts to create public opinion through the press have been promising, Tanzime and Reform Edicts took place as a result of the efforts of the palace bureaucracy, not the popular movements. People often do not even realize the rights given to them legally. The weak success of democratic thought is the introduction of a two-stage electoral system with the Basic Law. However, a thirty-year follow-up of despotism immediately afterwards shows that the constitutional government has not been adopted by the people. The most important result of the one hundred year-period which has been examined is the revision of Constitution in 1908 and the amendment in 1909. The people who carried out the National Struggle and founded the Republic grew up in this process.

Key words: Democracy, Constitution, Public Opinion, Reform

GİRİŞ

Demokratikleşme, dağılmakta olan bir devleti kurtarabilmek için son çare olarak düşünüldüğünde ve bu süreç halkın talepleri ve toplumun iç dinamikleri ile içyapıların ürettiği tepkiler sonucu değil, dışarıdan gelen bir dayatma ve çok yönlü dış zorlamaların sonucu olarak yaşandığında, var olan toplumsal yapı sürece nasıl tepki gösterir ve demokrasi kavramı toplumda ne anlam ifade eder?

Bu çalışmada Türklerin 200 yıl süren demokratikleşme çabalarının, ilk 100 yıllık süreci, siyasi gelişmelerde toplumun sürece nasıl dâhil olduğu ya da olmadığı “demokrasi” kavramının Osmanlı ve Türk toplumunda nasıl algılandığı incelenmeye çalışılmıştır. Demokrasi, “demos = halk” ve “kratos = otorite” kelimelerinin birleşimi ile oluşan, kısaca halk otoritesi, halkın egemenliği olarak tanımlanan bir terimdir. Fakat galiba Jean Jacques Rousseau’nun da dediği gibi “Demokrasi gerçek şekliyle hiçbir zaman var olmamıştır ve olmayacaktır. İlkçağdan bugüne kadar birçok farklı demokrasi anlayışı türemiştir. Hatta birbirinin tam zıttı uygulamalar bile demokrasi olarak tanımlanabilmektedir. Bazen demokrasi bir amaç, bazen de bir araç olarak konumlanmıştır. Hatta demokrasiyi korumak adına, demokratik olmayan bazı uygulamalar da tarihi süreçte yer alır. Osmanlı Devletinde Senedi İttifak ile başlayan demokratikleşme süreci, Tanzimat Döneminde yasa üstünlüğü, Azınlıkları devlet bünyesinde tutmaya çalışan Islahat Fermanı, kısmen de olsa halkın ilk kez yönetime katıldığı Kanuni Esasi ve Padişahın yetkilerinin en çok sınırlandırıldığı Kanuni Esasi 1909 değişiklikleri incelenirken tüm bu süreçte iç ve dış dinamikler ile beraber sürecin toplumsal yansımaları ve bu bağlamda “demokrasi” kavramı, bu kavramın Osmanlı Devletinde siyasi-sosyal ve kültürel yönleri incelenmeye çalışılmıştır.

1. TANZİMAT ÖNCESİ DÖNEM

1.1. Batılılaşma Sürecinin Başlaması

Demokrasi, “halk” ve “iktidar” sözcüklerinden türemiştir ve en genel şekli ile “halkın iktidarı” olarak tanımlanır. Demokrasilerde esas prensip halkın egemenliğidir fakat halkın yöneticilerini seçebilmesi için belli bir olgunluğa erişip demokrasiyi içine sindirmiş olması gerekir. Avrupa’da demokratikleşme, 18.yüzyıldan itibaren burjuva ve aristokrat sınıflarının çatışması, 19. yüzyıldan itibaren burjuva ve işçi sınıfı arasındaki çatışmalarla gerçekleşmiştir. Avrupa’da demokrasinin gelişmesinde hak talepleri ve mücadeleler yatmaktadır (Altun, 2005: 11).

Osmanlı Devletinde demokratikleşme macerası farklı bir seyir izlemiştir. Osmanlı Devleti ilk kez 1699 Karlofça Antlaşması’ndan sonra, toprak kayıpları ve yenilgiler sonucunda batının üstünlüğünü kabul etmiştir. Batılılaşma çabaları bu tarihten itibaren başlar. Bu süreçte ıslahat ve batılılaşma terimleri birbirinin eş anlamlısı gibi kullanılmıştır (Çavdar, 2003: 22).

18. yüzyılda batılılaşma çabaları daha çok askeri alanda gerçekleşmiştir. Avrupa’dan askeri uzmanlar getirilmiş, askeri okullar açılmıştır. Bu okullarda, batı usulünde matematik ve fen bilimleri öğretilmeye başlanmıştır fakat amaç bilim yapmak değil, Osmanlı ordusuna teknik elaman yetiştirmektir (Kuran,1994:4).

Yenilgilerin ve toprak kayıplarının getirdiği değişim isteği bu dönem boyunca orduyu düzeltme çabaları ve bunun için gerekli teknik eleman yetiştirmekten ileri gidememiştir (Ülken, 2001: 26).

1699 Karlofça Antlaşması ile başlayıp, Tanzimat Dönemine kadar geçen süreç Osmanlı Devleti için bir anlama, kavrama ve farkına varma dönemidir. Bu dönemde ağır yenilgiler, toprak kayıpları, Avrupa karşısındaki üstünlüğün yitirilmesi, yöneticileri düşünmeye ve tedbir almaya sevk etmiş fakat batı düşüncesinin Türk aydınlarına tesiri, ilk defa III. Selim ve II. Mahmut saltanatında görülmeye başlanmıştır. 17. ve 18. yüzyıllarda ıslahatlar ordu üzerinde yoğunlaşırken, ordudaki bozukluğun aslında toplum içindeki bütün kurumların uğradığı yozlaşmaya bağlı olduğu anlaşılmalıdır (Mumcu, 1996: 12).

17. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde yönetimin keyfileşmesi, tımar sisteminin bozulup, iltizam usulü ile halka ağır vergiler uygulanması, taşra yöneticileri üzerinde devlet otoritesinin ve denetimin zayıflaması halkta tepkilere sebep olmuş. Bu süreçte Anadolu'da Celali İsyanları yaygınlaşmıştır. Halk isyan etse de bu isyanlar hak talebi ya da bireysel özgürlükler için değildir. Yönetimin isyanlar için aldığı tedbirler şiddet içermektedir. Yönetim halka tarikatlar yolu ile tevekkül ve baş eğme felsefesini aşılamaktadır. Tarikat liderleri, pirlere, şeyhler kentlerde ve köylerde, uysal bir tabaka oluşturup halk üzerinde tahakküm odağı oluşturmaktadır. Bu gelişmeler ilerleyen süreçte halkın tepki yâda tepkisizliğinin sebebi olacaktır (Tanör, 2016: 31).

18. yüzyıl sonlarında Fransız İhtilali'nin yaşanması, milliyetçilik akımının yayılmaya başlaması ve Osmanlı Devletinde, çeşitli soy ve dine mensup tebaanın hak talepleri ıslahatları farklı bir boyuta taşımıştır. 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde ıslahatlar demokratikleşme alanında yoğunlaşmıştır. Türk tarihinde demokratikleşme süreci Avrupa'dan farklı bir süreç izlemiştir. Avrupa'da sınıf çatışmaları ve halkın hak talebi itici güç olurken, Türk demokratikleşmesinde azınlıkları devlet bünyesinde tutma isteği ve dış baskılar itici güç olmuştur. Türk tarihinde demokratikleşme batıya öykünme şeklinde karşımıza çıkar (Çavdar, 2013: 15).

1.2. Anayasal Sürecin Başlangıcı Sened-i İttifak (1808)

Mutlak monarşi ile yönetilen Osmanlı Devleti'nde anayasa oluşumuna yönelik ıslahatlar, egemenliğin paylaşımını içeren dönüşümler 18. yüzyıl sonlarından itibaren başlamıştır (Çavdar, 2013: 22).

Demokratikleşme sürecinin başlangıcı padişah ile ayanlar arasında imzalanan Sened-i İttifak adı verilen belgedir. Bu belge Osmanlı tarihinde ilk egemenlik paylaşım belgesi olarak değerlendirilebilir. Türk Anayasa Hukuku açısından da önemli bir dönüm noktasıdır. (Çavdar, 2013: 22).

Ayanlar, Osmanlı Devleti'nde 18.yüzyıldan itibaren taşrada güç kazanmaya başlayan yerel egemenlerin adıdır. Dirlik sisteminin bozulmaya başlaması ile taşrada vergi ve asker toplama hakkı iltizam adı verilen bir sistemle ayanlara verilmiş ve ayanlar zamanla güç kazanmışlardır. Osmanlı Devleti'nde yerel güç haline gelen ayanlar zamanla devletin otoritesini tehdit eden bir unsur haline gelmiştir (Akşin, 2014: 23).

Sened-i İttifak merkezi otoriteyi güçlendirebilmek için, siyasi otorite boşluğunu kapatabilme düşüncesi ile yapılmıştır. Padişah kendi isteği ile bazı haklarından feragat etmiş karşılığında ayanların desteğini almıştır.

Sened-i İttifak'ı değerlendirebilmek için, belgenin imzalanmasından biraz daha öncesine gidip o sürece nasıl geldiğini anlamak gerekir. III. Selim Osmanlı tarihindeki ilk radikal ıslahatçı olarak değerlendirilir çünkü kendisinden önceki ıslahatçı padişahlardan farklı olarak her alanda köklü değişiklikler yapmak ve artık işe yaramaz hale gelen yeniçeri ocağını kapatmak istemiştir. Bu dönem tarihe yeni düzen anlamına gelen "Nizam-ı Cedit" dönemi olarak geçmiştir. İstanbul'da yeniçerilerin çıkardığı Kabakçı Mustafa İsyanı ile III. Selim tahttan indirilmiş, yenilik taraftarları dağıtılmış, yeniçeriler Şehzade Mustafa'yı tahta çıkartmıştır. Bu süreçte Ruscuk ayanı olan Alemdar Mustafa Paşa bir direniş odağı oluşturmuş, yenileşme hareketlerinin devamını sağlamak için harekete geçmiştir (Tanör, 2016: 41). Alemdar Mustafa Paşa ıslahatlara devam edeceğini düşündüğü II. Mahmut'u hükümdarlığa taşıdığı gibi kendisi de sadaret mührünü alarak sadrazam olmuştur. Başkentte asayiş sağlanmış gibi görünse de ülkede asayiş ve merkezi otoritenin sağlanması sorunu gündemdedir. Çünkü taşrada ayanlar, merkezde yeniçeriler ülkenin bütünlüğü için hala büyük tehdittir. Alemdar Mustafa Paşa, ülkede otoriteyi sağlamak ve ıslahatlara yeniden başlayabilmek için, ayanlar ile bir sözleşme yapıp onları itaat altına almayı düşünmüştür. Bu sözleşme ile ayanlara bir takım haklar ve güvenceler verilmiştir. 7 Ekim 1808'de İstanbul'a gelen ayanlarla Kâğıthane köşkünde yapılan toplantı sonucunda Sened-i İttifak adını taşıyan belge imzalanmıştır. Tüm bu şartlar düşünüldüğünde belgenin imzalanmasında padişah ve ayanlardan çok Alemdar Mustafa Paşa'nın etkin olduğu görülmektedir. Bu belge imzalanırken amaç halka haklar verip demokratikleşmeyi sağlamak değil, ayanların desteğini alarak merkezi otoriteyi güçlendirmektir. Belge, giriş, yedi şart ve bir ek'ten oluşmaktadır. Belirlenen şartlar şunlardır:

- Ayanlar, padişaha sadık olacaktır fakat kanunsuzluğa karşı direnme hakları olacaktır,
- Ayanlar gerektiğinde asker toplamaya yardımcı olacaklar ve yeni bir ordu kurulacaktır,

Bu şart ile yönetim yeniçerilere karşı kendini güvenceye almaya çalışmaktadır. Vergiler ağır olmayacak ve düzenli toplanacaktır, Devlete ait olan vergilere dokunulmayacaktır. Yeni vergi düzenlemeleri büyük ayanlar ile hükümet arasında görüşülüp kararlaştırılacaktır. Senedi imzalayanlar sadrazamdan gelen her emri padişahın gelen emir olarak kabul edeceklerdir ancak sadaret makamı da kanuna aykırı işlere girişirse senedi imzalayanlar bunu engellemek için iş birliği içinde çalışacaktır. Bu şart ile keyfi uygulamaların önüne geçilmeye çalışılmıştır. Padişah ve devlet otoritesinin korunmasına nasıl kefil olunduyorsa, ayanların devlete, merkezdeki devlet adamlarının da birbirlerine güven duymaları en büyük şarttır. Bütün hanedan ve ayanlar, karışıklık ve ayrılık yaratanları, reayaya zulüm yapanları ve şeriat buyruklarının yerine getirmesine karşı koyanları cezalandıracaktır. Hanedanlar devlet memurlarına haksız işlem yapılmamasına kefil olurlar. Bu şart ile ayanlara, padişah ve hükümet adaletsiz eylem yaptığında isyan hakkı tanımıştır. Başkentte yeniçeriler isyan çıkarırsa bütün hanedanlar izin almaksızın gelerek ocağın

kaldırılmasına çalışacaktır. Bireyler isyan çıkarırsa idam edilecektir. Bu şart ile padişah kendini güvenceye almıştır. Devlet için büyük bir tehdit kaynağı olan yeniçerilere gözdağı verilmiştir. Fakir reyanın korunması ve güvenliği gerekli olduğunda ayanlar kendi yönetimlerindeki reyanın güvenliğini sağlayacak, halka zulüm kaldırılacaktır. Sened-i İttifak bu yedi şart ve ek'ten oluşmaktadır. (Berkes, 2002: 140) Ek'te bu belge imzalandıktan sonra göreve gelecek sadrazam ve şeyhülislamın da bu senedi imzalamaları öngörülmektedir. II. Mahmut senedin aslını yok ettiği için bu belge üzerinde araştırma yapanlar Ahmet Cevdet Paşa'nın yazdığı "Tarih-i Cevdet" eserindeki nüshayı kullanmaktadır. (Ortaylı, 2011: 43)

Bu belgenin imzalandığı dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda çağdaşlaşma hareketi, demokrasiye geçiş çabası yâda batıya öykünme olarak değerlendirilemez. Belge daha çok zorunluluktan imzalanmıştır. İmzalayan tarafların çekingenliği ve isteksiz tavırları da bu yargıyı güçlendirmektedir. Ayanlardan sadece dört temsilci senede imza atmıştır. II. Mahmut bir süre sonra senedi ortadan kaldırmış ve ayanlarla mücadeleye girişmiştir. Padişah yeniçeri tehdidinin yoğun olduğu böyle bir süreçte, başka bir güç odağı olan ayanlara kısa bir boyun eğme devresinden sonra sadece yanlara değil, belgenin imzalanmasını sağlayan sadrazam Alemdar Mustafa Paşa'yı da gözden çıkarmıştır. (Ortaylı, 2011: 43) Sened-i İttifak'ın Türk anayasa tarihindeki en önemli özelliği mutlak otorite olan padişahın ilk kez kendi eliyle yetkilerini kısıtlamasıdır. Bu özelliği Osmanlı anayasal gelişmesi için olumlu bir gelişmedir. Fakat belgenin olumsuz yanı ayanları meşrulaştırması ve bir anlamda ülkede feodalleşmeyi başlatmasıdır. (Gözler, 2008: 161) Belgenin Türk demokratikleşme tarihi açısından olumlu ve olumsuz özelliklerinin dışında toplumsal alandaki getirilerine bakacak olursak şunları görmekteyiz:

- Kullar, reaya ve yoksullar için güvence verildiğini,
- Yönetimin keyfi eylemlerinin yasaklandığını,
- Vergilerin haksız ve ezici olmaması gerektiğini,
- Yargısız infazların önlenmeye çalışıldığını.

Senedi İttifakta sadece merkez ve taşra değil, kamuyu da ilgilendiren kazanımlar vardır (Tanör, 2016: 47) Sened-i İttifak imzalandıktan 5 hafta gibi kısa bir süre sonra Alemdar Mustafa Paşa öldürülmüş ve belge ortadan kaldırılmıştır. Halkın bu durma tepkisiz kalması Sened-i İttifak'la gelen kazanımların farkında olmadığını göstermektedir. Osmanlı Devleti'nde ayanlar Avrupa'daki burjuvalar gibi sürükleyici bir güç değildir. Bu sebeple Sened-İttifak fiilen hükümsüz kalmıştır. Sened-i İttifak, İngiltere'de kral ile feodal beyler arasında imzalanan Magna Charta ile benzetilir. Taraflar ve içerik benzemesine rağmen hakların alınış şekli benzememektedir. İngiltere'de feodaller Londra'yı işgal ederek krala baskı yapıp haklarını almışlardır, Osmanlı Devleti'nde ayanların böyle bir talebi yoktur. Merkezden gelen davet üzerine masaya oturmuşlardır. Osmanlı Devleti'nde imzalanan bu çok gecikmiş Magna Charta modern devlet yapısı ile uyumsuzdur. (Ortaylı, 2011: 43)

1.3. Radikal Bir Reformcu II. Mahmut

II. Mahmut dönemi, Tanzimat dönemi için bir hazırlık sürecidir. Bu dönem Türk modernleşmesi açısından çok önemli bir yere sahiptir. II. Mahmut var olan kurumlar üzerinde düzelti yapmayıp, kökten bir yenilik hareketine girişmiştir. Yeniçeri ocağının kaldırılması

reformların önünü açmıştır, çünkü yenicheriler reformların önünde en büyük engeldir. Osmanlı Devleti'nde modernleşme çabalarında en önemli iki engel yenicheriler ve ilmiye sınıfı mensuplarıdır. II. Mahmut sadece yenicheri ocağını kaldırmakla kalmayıp, ilmiye sınıfı mensuplarının gücünü de kırmıştır. Sened-i İttifak'ın ortadan kaldırılması ile ayanların etkinliği de kırılmış, reformların önünde hiçbir engel kalmamıştır. II. Mahmut döneminde ordu, yönetim, hukuk, eğitim ve sosyal alanda birçok köklü reform yapılmış ve bu reformlar tazminata hazırlık teşkil etmiştir. Bu süreçte hükümdarın mutlak yetki hakkı devam etse de, düzenlemeler ile yönetilenler “reaya” olmaktan çıkıp “tebaa” ve “halk” statüsüne gelmiş, kapıkulluğu ortadan kaldırılıp onun yerine sivil bürokrasi geliştirilmiştir. (Berkes, 2002: 171)

Tıbbiye ve Harbiye'nin açılması ile ilerleyen süreçte “aydın asker” modeli oluşmaya başlamıştır. Bu okullar da eğitim gören öğrenciler her anlamda donanımlı aydın asker tipini oluşturmuştur. Osmanlı Devleti'nin demokratikleşme sürecinde önemli bir yere sahip olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin mensupları da, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu çekirdek kadrosu da bu okullardan çıkmıştır. Tıbbiye ve Harbiye geleceğe atılmış birer köprüdür. İlköğretimin zorunlu hale getirilmesi, Avrupa'ya öğrenciler gönderilmesi halkın eğitim seviyesinin yükselmesine sebep olmuştur. Eğitim seviyesi yüksek olan toplumlarda demokrasi daha kolay yerleşir. II. Mahmut'un portresini yaptırması, kılık kıyafet reformu da dış görünümde de çağdaşlaşmaya çalışıldığının göstergesidir. II. Mahmut diğer padişahlardan farklı bir görünüşle halkın arasına çıkmıştır. Batı tarzında kıyafetleri, sakalını kısaltması, teşrifat merasimlerini değiştirmesi, portresini resmi dairelere astırması onun halk arasında “gavurlaşmış padişah” olarak anılmasına sebep olmuştur. (Berkes, 2002: 173)

II. Mahmut'un demokratikleşme sürecine en büyük katkısı, hukuk alanında yaptığı reformlardır. Bu dönemde sürekli danışma organları kurulmuştur. Askeri alanda, Dar-ı Şuray-ı Asker-i, Adli alanda, Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye, İdari alanda, Dar-ı Şuray-ı Bab-ı Ali en önemli danışma organlarıdır. (Tanör, 2016: 67) Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye bu günkü Danıştay ve Yargıtay'ın temelini oluşturur. Bu meclis Tanzimat döneminde de yasaların hazırlanmasında önemli görevler üstlenecektir. Meclis-i Vala-yı ile adalet kavramı farklı bir anlam kazanmaktadır. Üst bir adalet kurumu oluşturulmuş, Tanrı emri ve padişah iradesinden başka bir kaynaktan gelen yeni bir yasama süreci başlamıştır. (Berkes, 2002: 175) Hukuk devleti olma yolunda önemli bir adım atılmış, kanunların hazırlanması artık şer-i ve örf-i hukuk temeline dayalı sistemden çıkarılıp, bir üst kurulun görevi haline getirilmiştir. II. Mahmut döneminde yapılan yenilikler ile bazı aydın kadrolarda devletin kurtuluşunun her şeyden önce hukuk kurallarının bütün yönetime tam olarak egemen olması ile gerçekleşebileceği fikri oluşmaya başlamıştır. Tanzimat Fermanı bu düşüncelerin sonucunda ortaya çıkmıştır. Artık zihinlerde belli belirsiz bir hukuk devleti fikri vardır. (Mumcu, 1996: 13)

II. Mahmut dönemi reformlarının demokratikleşme sürecine en önemli katkısı, İstanbul'dan başlamak üzere tüm vilayetlerde 1830'lardan itibaren muhtarlıkların oluşturulmasıdır. Muhtarlıklar halkın yönetime dolaylı da olsa katılımını sağlamış, hükümet ile halk arasında aracılık yaparak köprü vazifesi görmüştür. (Karal, 1988: 155) Osmanlı Devleti'nin en alt idare birimi olan muhtarlıklar sayesinde halkın ilk kez “seçim” kavramı ile tanıştığı görülmektedir. Kastamonu Taşköprü ve Bolu'da muhtarlık seçimlerine dair belgeler bulunmaktadır. İstanbul'da muhtarlar atama yöntemi il iş başına getirilirken, taşrada özellikle

Müslümanların bulunduğu bölgelerde muhtarlar seçimle belirlenmektedir. Muhtarlıkların kurulma amacı merkezi otoriteyi sağlamak olsa da taşrada seçim usulü uygulanması demokratikleşme süreci ve halkın yönetimde yer alması için çok önemli bir adımdır. Bu durum ilerleyen süreçte halkın yönetimde de sorumluluk almaya başlamasında etkili olacaktır. (Çadırcı, 2007: 18)

2. TANZİMAT DÖNEMİ (1839 – 1876)

2.1. Genel Özellikler

Tanzimat Dönemi Abdülmecit zamanında, Mustafa Reşit Paşa tarafından Gülhane Parkında Tanzimat Fermanı olarak da bilinen Gülhane Hatt-ı Hümayun'unun okunması ile başlayan bir süreçtir. Bu dönem sadece Tanzimat Fermanı'ndan ibaret değildir. Ferman sürecin başlangıcıdır. Bu süreç siyasi, idari, ekonomik ve sosyal alanda değişim ve dönüşüm sürecidir.

Fermanın ilanında en etkin isim olan Mustafa Reşit Paşa, İngiltere Dış İşleri Bakanı Lord Palmerstan'a verdiği muhtıra da düşündüğü reformları üç sözcükle özetlemiştir. “*Systeme Immuablement Etabli*” yani “değiştirilemeyecek biçimde yerleşmiş bir sistem” olarak tanımlar. Bu tanımlamadan anlaşılması gereken samimi bir çaba ile hukuk devleti oluşturma isteğidir. (Berkes, 2002: 213)

Tanzimat Döneminde, Tanzimat ve Islahat Fermanları'nın dışında da birçok yenilik yapılmış, bu süreçte Osmanlı “Avrupalı bir devlet”, “hukuk devleti” olma yolunda ciddi adımlar atmıştır. Temel hak ve özgürlükler, Avrupa tarzı mahkemeler, Avrupa'dan alınan yasalar ve çağdaş eğitim veren okullar bu duruma örnektir. Tanzimat Dönemi'nin getirilerinin yanında olumsuz yönleri de vardır. Yeni kurumlar oluşturulurken, eski kurumlar varlığını devam ettirmiş ve bu durum eski - yeni çatışmasına, özellikle eğitim ve hukuk alanında ikilikler yaşanmasına neden olmuştur. Tanzimat bir geçiş ve buhran devridir. (Ülken, 2001: 56)

2.2. Gülhane Hattı Hümayunu (Tanzimat Fermanı 1839)

Sened-i İttifak'ın hazırlanmasında Alemdar Mustafa Paşa etkili olmuşken, Gülhane Hatt-ı Hümayun'un hazırlanmasında Mustafa Reşit Paşa etkili olmuştur. Mustafa Reşit Paşa, II. Mahmut döneminde Londra'ya elçi olarak gönderilmiş ve batı uygarlığını yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Mustafa Reşit Paşa batı uygarlığı ile bütünleşme gereğine inanan bir devlet adamıdır. (Tanör, 2016: 78) Abdülmecit tahta çıktığında Mustafa Reşit Paşa'nın da etkinliği artmıştır. Ferman için padişahı ikna eden de odur. Fermanın hazırlanmasında iç ve dış etkenler vardır. Azınlık isyanlarının yaşanması, Avrupalı devletlerin azınlık haklarını bahane ederek Osmanlı iç işlerine karışması ve Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın isyan halinde olması bu dönemde yaşanan en büyük sorunlardır. Mustafa Reşit Paşa tüm vatandaşların doğal hakları güvence altına alınıp, kaynaşmış bir Osmanlı toplumu yaratıldığında bu sorunların çözülebileceğini düşünmüştür. Ferman, Gülhane Parkında Mustafa Reşit Paşa tarafından halka okunurken, devlet idarecileri, cemaat temsilcileri, yabancı elçiler hazır bulunmuş, ferman Avrupa devletlerine de resmen bildirilmiştir. Bu durum fermanın yayınlanmasında Avrupa'nın da etkili olduğunu göstermektedir.

Fermanın içeriğinde üç temel nokta vardır: Hükümdar kendi iradesinin sınırlandırılmasını kabul etmiştir. Can, mal ve namus güvenliği padişahın lütfu olmaktan çıkmış, yasal düzenlemelere bağlanmıştır. Yürütme yetkisi temel esaslara bağlanmıştır (Çavdar, 2013: 25). Bu özelliklere bakıldığında Tanzimat Fermanı'nın, Sened-i İttifak'tan farkı, hükümdar ile ayanlar arasında yapılmış bir sözleşme olmak yerine, hükümdarla hükümet arasında yapılıp, aynı zamanda ilan edilen kamuya ve Avrupalı devletlere de açıklanmış bir sözleşme olmasıdır (Berkes, 2002: 215).

Fermanın en önemli getirisi, halka temel haklarının verilmesi ve bu sayede modern devletin temel ilkelerinin oluşmasıdır. Fermanla iktidar kendi kendini sınırlamaktadır bu ferman bir anayasa değildir fakat anayasal döneme geçişte çok önemli bir adımdır. Hükümdar fermanla Müslüman, gayrimüslim herkesin eşit olduğunu bildirmiş, kişilerin can, mal ve namus güvenliğinin garanti altına alındığının, vergilerin adaletle toplanacağını, mahkemelerin halka açık yapılıp kadıların denetleneceğini, rüşvet ve iltimasın kaldırılacağını, kendisinin de yasalara uyacağını bildirmiş ve bu fermanla söz vererek bir anlamda kendisini de bağlamıştır. Bu sebeplerle ferman hukuk devleti olma yolunda önemli bir adımdır. Fermanla 17.yüzyıldan itibaren bozulan devlet düzeni yeniden tesis edilmeye çalışılmıştır. Uygulamalarda keyfilik yerine "kanun" getirilmek istenmiştir. Bu ferman daha sonra yapılacak köklü değişiklikler için bir temel oluşturmuştur. Görülüyor ki Tanzimat Fermanı, ülkeyi içinde bulunduğu çöküş sürecinden kurtarabilmek için iyi niyetlerle hazırlanmış bir belgedir, fakat kendi içinde tutarsızlıklar ve eksiklikleri de barındırır. Fermanla Osmanlı Devleti'nin gerilemesinin sebebi olarak, şeriatın uygulanmaması gösterilmekte fakat yeni kanunlar çıkarılması da öngörülmektedir. Yeni kanunlar Avrupa örnek alınarak oluşturulduğu için burada bir çelişki oluşmaktadır. (Kuran,1997:136) Fermanla şeriata bağlılığın vurgulanma sebebi toplumda etkin bir rol oynayan ulema taifesini ürkütmemektir. (Tanör,2016:87)

Fermana yapılan eleştiriler, yaptırım ve güvenceler konusunda yoğunlaşmaktadır. Fermanın güvencesi yemindir. Bu sebeple Avrupalı Devletler fermanı bir "vaatler belgesi" olarak görmüştür. Fermanla sonra bu boşluğu kapatabilmek için birçok yenilik daha yapılmıştır. Bu yeniliklerin en önemlisi Tanzimat Fermanı'nın tamamlayıcısı olarak bilinen Islahat Fermanı'dır. Tanzimat Fermanı'ndaki boşluklar zamanla Avrupa ülkelerinin fermandaki maddelerin uygulanmasında denetleyici konumuna gelmelerine sebep olmuştur. (Berkes,2002:216) Tanzimat Fermanı, resmi gazete olan Takvim-i Vakayi'de yayınlanmış, taşra yöneticilerine de ayrı ayrı iletilmiştir. Halkın tepkisine bakacak olursak; eşitlik beklentisi içinde olan Hıristiyan uyruklular fermana daha olumlu baktığı söylenebilir. Her dinden tebaanın eşitlik ilkesine, mutaassıp Müslümanlar tepki göstermekte gecikmemiştir. Mekke şerifi ve çevresindeki ulemalar Tanzimat bürokrasisini "küfür" ile suçlamışlardır. (Ortaylı,2011:107)

Bir süre sonra gayrimüslim tebaada hakların yetersizliği ve uygulanmayışından yakınmaya başlayacaktır ve daha fazla hak talebi ile azınlık isyanları artarak devam edecektir. Avrupalı Devletler ise zaten belgenin yaptırımı olmadığından yakınmaktadır. Tüm eleştirilere rağmen, anayasal içeriği açısından Tanzimat Fermanı, Osmanlı demokratikleşme süreci için kilometre taşıdır. Hukuk Devleti olma yolunda ilk bildirimdir.

2.3. Islahat Fermanı (1856)

Tanzimat Fermanı'nda vaat edilen reformların gerçekleşmemesi Avrupalı Devletlerin Osmanlı üzerine yaptıkları baskıyı arttırmıştır. Tanzimat Fermanı'nın uygulanabilmesi için 1850'den sonra yeni ıslahat bildirgeleri yayınlanmıştır. Bunların içinde en önemlisi 1856'da yayınlanan "Islahat Fermanı"dır. 1853 yılında Rusya Kudüs'te yaşayan Ortadoks'lara haklar talep etmiş ve Osmanlı Devleti bunu kabul etmeyince Rusya ile Kırım Savaşı yaşanmıştır. Savaşta İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'ni desteklemiş, Osmanlı Savaştan galip devlet olarak çıkmıştır. Savaş sonunda imzalanan Paris Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin galip mi, mağlup mu olduğunu sorgulatar niteliktedir. Antlaşmada Osmanlı Devleti, Avrupalı Devletler hukukundan yararlanacaktır hükmü ile Osmanlı Avrupalı devlet sayılmış ve toprak bütünlüğü Avrupalı Devlet'lerin garantisi altına alınmıştır fakat Osmanlı bu hükmü kabul ederek kendi toprak bütünlüğünü koruyamayacak güçte olduğunu da kabul etmektedir. Diğer taraftan İngiltere ve Fransa'nın savaşta Osmanlı'yı desteklemesi bu devletleri Osmanlı üzerinde söz sahibi kılmaktadır. (Tanör,2016:95)

Yardımları karşılığında İngiltere ve Fransa'nın isteği azınlıklara haklar tanınmasıdır. Konferans sırasında, Tanzimat Fermanı'nın tamamlayıcısı gibi gösterilen aslında daha çok azınlıklara haklar tanıyan Islahat Fermanı yayınlanmıştır. Osmanlı Devleti, 1856'da yayınladığı Islahat Fermanı ile Kırım Savaşı sırasındaki Avrupa yardımının bedelini ödemiştir. (Ortaylı,2011:132)

Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı gibi anayasa benzeri nitelik taşımaktan çok oradaki vaatleri gerçekleştirmeye yönelik somut reformlardan oluşmaktadır. Islahat Fermanı ile daha önce Tanzimat Fermanında açık ifade edilmemiş olan din ve mezhep hürriyeti, gayrimüslimlerin siyasi hakları belirlenmiş ve bu konulardaki eksik görülen hususlar tamamlanmıştır. (Berkes,2002:216) Islahat Fermanı ile daha önce tanınan can, mal ve namus güvenliği ve gayri Müslimlerin sahip olduğu dinsel özgürlükler bir kez daha güvence altına alınmıştır, bu yolda somut önlemlere başvurma sözü verilmiştir.(Imbert,1909:131) Dinsel topluluklar kendilerini yönetmeleri için cemaat meclisleri oluşturabilmeleri, okul, kilise ve hastane açma hakkı, din, vicdan ve ibadet özgürlüklerinin kesin olarak korunması, din ve mezhebenden dolayı kimsenin aşağılanmaması, kimsenin din değiştirmeye zorlanmaması, İslam dininden çıkanların idam ile cezalandırılmaması, Gayrimüslimlerinde eyalet meclislerine, Meclis-i Valay-ı Ahkam-ı Adliye'ye, bütün okullara ve askeri hizmete girebilmesi, mahkemelerde tanıklıklarının eş değerde sayılması, Gayrimüslimlere mahkemelerde kendi dinlerinde yemin etme hakkı, yeni ceza yasalarının yapılması, işkence ve angaryanın kaldırılması fermanında yer alan önemli maddelerdir. Fermanında özellikle ekonomik haklar dikkat çekicidir. Islahat Fermanı'nda temel amaç, Müslümanlar ile Gayrimüslimler arasında her yönden eşitlik sağlamaktır. "Osmanlılık" kavramından ilk kez burada bahsedilmektedir. Bu kavrama göre dini, dili, ırkı, mezhebi ne olursa olsun sınırlar içinde yaşayan herkes Osmanlı vatandaşıdır. Islahat Fermanı çeşitli yönlerden eleştirilere uğramıştır. Hatta Tanzimat Fermanı'nın ilanında en etkili isim olan Mustafa Reşit Paşa, Tanzimat Fermanı'nın gerekli her şeyi kapsadığı halde, bu ikinci belgenin gereksiz, aşırı ve devletin egemenliğine aykırı olduğunu savunmuştur. Gayrimüslimlere bu kadar hak tanınması Müslüman halkta tepkiye sebep olacak ve halk arasında çatışma yaşanacaktır. Bu belgenin uluslararası bir antlaşma metninde yer alması Avrupa'nın, Osmanlı iç işlerine karışma ihtimalini de yükseltmektedir. (Berkes,2002:217)

Ulema sınıfı da bu belgeden memnun değildir çünkü ferman şer'i esaslarına uygun değildir. Gayrimüslimlere bu kadar hak verilmesi, Müslümanlar arasında da tepkilere yol açmıştır. Fermana yer alan "Gayrimüslimleri aşağılayıcı ifadeler kullanılmayacak" maddesi bile "Gâvura gâvur denmeyecek" şeklinde tepkilere sebep olmuştur. Müslümanlar kendilerini devletin sahibi olarak görmektedir ve devletin temeli şeriattır. Tepkilerin sebepleri bunlardır. Özellikle bu fermana verilen ekonomik haklar ile gayrimüslimler arasında yükselen ve yabancı sermayeye aracılık eden yeni bir sınıf oluşmaktadır. Bu sınıf bir süre sonra ülke ekonomisini kontrol edebilecek duruma gelmiştir. (Tanör,2016:113) Gayrimüslimlerin özellikle ticaret ve sanayi alanında zenginleşerek güçlenmesi bir azınlık burjuvazisi oluşturmuştur. Tanzimat Fermanı Osmanlı Devleti'nin kendi inisiyatifini kullanarak hazırladığı bir yenileşme çabası iken, Islahat Fermanı daha çok dış baskıların sonucunda ilan edilen bir taviz belgesi olarak da yorumlanabilir. İlginç olan Islahat Fermanı'ndan gayrimüslim tebaanın da çok fazla memnun olmayışdır. Verilen haklar yetersiz bulunmuş ve ferman daha fazla hak talebini beraberinde getirmiştir. Tanzimat ve Islahat Ferman'ları bu süreçte Osmanlı Devleti'nin dağılmasına engel olamadığı gibi ulusal ve toplumsal tepkileri de hızlandırmıştır. Tanzimat dönemi yenilikleri Müslüman, gayrimüslim tüm tebaayı ilgilendirdiği için halkta genel bir ilgi uyandırmış ve farklı tepkilere sebep olmuştur. Müslümanlar, gayrimüslimlerle eşit haklara sahip olmaktan rahatsızdır ve düzenlemelerin şeriata aykırı olduğu düşünmektedirler. Gayrimüslimler özellikle askerlik ile ilgili düzenlemelere tepki göstermektedir. Avrupalı devletler ise hakları yeterli bulmamaktadır. (Karal,1988:185) Tanzimat Dönemi'ndeki çabaların başarılı olamaması Osmanlı Devleti'nin yapısı ile ilgilidir. Yüzyıllardır ümmet ideolojisine dayalı bir teokratik devlette, modern yasalar getirmek çatışmalara ve ikiliklere neden olmuştur. Osmanlılık düşüncesi ile bir "Osmanlı milleti" yaratma çabası hem azınlıkların daha fazla hak talebi hem de Avrupalı Devletlerin her seferinde verilen hakları yeterli bulmayarak iç işlere karışması sonucunda işe yaramamıştır. Bu dönem hukuksal ve siyasi alanda ikiliklerin yaşandığı, aksak bir çağdaşlaşmayı, sosyal ve ekonomik alanda ise yarı sömürgeleşmeyi ifade eden bir dönemdir. (Tanör,2016:120)

2.4. Genç Hürriyetçiler (Yeni Osmanlılar)

II. Mahmut dönemindeki radikal reformlar ve Tanzimat Dönemi yeniliklerinin en önemli getirisi, Osmanlı Devleti'nde asker ve sivil aydın bir tabakanın oluşmasıdır. Tanzimat Dönemi'nin sonlarına doğru özellikle 1860'lı yıllardan itibaren "Yeni Osmanlılar" hareketi ortaya çıkmıştır. Bu hareketin ortaya çıkmasında en etkili kişi şair Şinasi Efendi'dir. Şinasi Efendi, Avrupa'ya öğrenim görmesi için gönderilen gençler arasındadır ve Paris'te öğrenim gördüğü yıllar içinde o dönemim Fransa'sında tüm siyasi akınlar ve olaylardan etkilenmiştir. Ülkeye döndüğünde özellikle gazeteler aracılığı ile ilerici düşüncelerini yaymaya başlamıştır. Şinasi önce "Tercüman-ı Ahval" gazetesinde çalışırken daha sonra kendi gazetesi olan "Tasvir-i Efkâr"ı kurmuştur. Bu gazete Şinasi yazıları ile ulus, özgürlük, kamuoyu gibi kavramlardan bahsetmektedir. Ülke meselelerinde halkın da yorum yapma, çözüm önerme hakkı olduğunu belirterek "kamuoyu" kavramını ortaya koymaktadır. "Tasvir-i Efkâr" gazetesi kısa sürede aydınların toplandığı bir merkez haline gelmiştir. Şinasi Yeni Osmanlı hareketinde ideolojiyi oluşturan kişidir. Batı kurumlarının ülkeye getirilmesi ile dağılma ve

çöküşün engellenebileceğini düşünmektedir. Şinasi batı kurumlarını kastederken burjuvaziye özgü demokratik kurumları ima etmektedir. (Çavdar,2013:31)

Avrupa’da demokratikleşme hareketlerinde burjuva sınıfı ve bu sınıfın hak talepleri önemli rol oynamıştır. Osmanlı Devleti’nde kopyala yapıştır sistemi ile kurumların alınması ne çöküşü engelleyebilecek ne de beklenildiği gibi bir anda demokratikleşmeyi sağlayabilecektir. Avrupa’da, aristokratlara karşı mücadele eden burjuvalar liberal düşüncenin oluşmasında etkin rol oynamıştır fakat Osmanlı Devleti’nde ne böyle bir sınıfsal yapı vardır ne de benzer bir süreç yaşanmıştır. Batıdan fikir akımları gelirken aynı zamanda sömürü de gelmektedir. Tüm bunlar demokrasi sürecinin halka inmesine engeldir. Bu dönemde Şinasi kadar etkin olan bir diğer isimde Namık Kemal’dir. İlerleyen süreçte Mustafa Kemal’de onun fikirlerinden etkilenecek ve Namık Kemal için “Türk Milletinin yüzyıllardır beklediği ses” diyecektir.

Namık Kemal ile beraber “Hürriyet”, “Vatan”, “Devrim” sözcükleri anlam kazanmaya başlamıştır. “Hürriyet” sözcüğü yalnızca köle olmama durumunu anlatırken, Namık Kemal ile beraber siyasi bir anlam kazanmaya başlamıştır (Akşin,2014:35). “Vatan” kelimesi ise yine siyasi bir anlam kazanmaya başlamış, gerekirse uğruna can verilecek toprak anlamını almıştır. Namık Kemal’in yazdığı “Vatan yahut Silistre” isimli dört perdelik tiyatro sahnelenmeye başladığında halkta vatanseverlik ve kahramanlık duygularını harekete geçirmiş ve gösterilere sebep olmuştur. “Vatan” sözcüğüne Namık Kemal’in kattığı anlam burada da görülmektedir. Vatan ve hürriyet şairi Namık Kemal’in;

“Ne efsunkar imişsin ey didar-ı hürriyet

Esiri aşkın olduk gerçi kurtulduk esaretten”

Dizelerinde “Hürriyet” kavramının da siyasi bir anlam kazandığını görmekteyiz. Namık Kemal, batılılaşmayı İslam ile bağdaştırmaya çalışmıştır. Bu şekilde egemen ideoloji olan “İslamcılık” ile de çelişmeyerek batılılaşma fikrine meşruiyet kazandırmaya çalışmıştır. Bu süreçte etkin olan bir başka isim de Ali Suavi’dir. Onun gazetesi olan “Muhbir” yayınlandığı andan itibaren milli bir meclis düşüncesini ortaya atmıştır. Bu süreçte özel gazeteler ve basın fikirlerin yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. 1860’lı yılların ilk yarısında basın yoluyla bir dönüşüm yaratılmaya çalışılmış fakat bir örgütlenme olmadan sadece basınla düşüncelerin eyleme geçemeyeceği kısa sürede anlaşılmıştır. (Çavdar,2013:31) Önce “Yurtseverler Birliği” adı altında bir örgüt oluşturulmuş daha sonra bu örgüt “Yeni Osmanlılar” adını almıştır. (Tanör,2016:123) Bu örgüt Avrupa’da “Jön Türkler” yani Genç Osmanlılar olarak tanınmaktadır. “Genç” kavramı önemlidir çünkü bu sözcük o dönemde Fransız İhtilali’nin yaydığı özgürlük, eşitlik kavramlarına bağlılığı ve monarşi karşıtlarını ifade etmektedir. (Akşin,2014:35) Yeni Osmanlılar ile beraber artık parlamento, anayasa, halk kavramları tartışılmaya başlanmış ve meşruti rejime giden yolu “Yeni Osmanlılar” açmıştır.

3. MONARŞİ’DEN MEŞRUTİYET’E

3.1. I. Meşrutiyet (1876)

Yeni Osmanlılar hareketi ve bu hareketin öncülerinin basın yolu ile halka inmesi, ülkede bazı sorunların tartışılabilmesine olanak sağlamıştır. 1860’lardan itibaren aydınlar

arasında imparatorluğun çöküş nedenleri tartışılmaktadır. Azınlık isyanlarının artarak devam etmesi Avrupa'nın iç işlere müdahale etmesi dış borç alınması ile Avrupa'ya bağımlılığın artması Padişah Abdülaziz'in keyfi tutumları en çok tartışılan sorunlardır. Tanzimat çabaları başarısız olmuş ve dönemin aydınları yeni çözüm yolları aramaya başlamıştır. Aydınlar çözüm olarak padişahın yetkilerinin de üzerinde bir yasa bulunmasını, kamusal özgürlüklerin artmasını ve padişahın denetlenmesi gerektiğini savunmaya başlamışlardır. Devletin çöküşünü engellemek için çözüm olarak anayasalı bir yönetim ve halkın da temsil edildiği bir meclis açılması görüşü ortaya çıkmaya başlamıştır. Aydınlar göre sorunların çözümü meşruti bir yönetimdir fakat bu geçiş kolay olmayacaktır. Yeni Osmanlılar henüz bu değişimi yapabilecek güçte değildir. Böyle büyük bir değişim için bürokrasi, ordu ve ulemanın da desteği gerekmektedir. Önce büyük halk gösterileri yapılarak medrese öğrencilerinin de eylemleri ile Abdülaziz sadrazamı değiştirmek zorunda kalmıştır, Sadrazam Mahmut Nedim Paşa azledilmiş yerine Mütercim Mehmet Paşa atanmıştır. Şeyhülislam değiştirilmiş ve Seraskerliğe Hüseyin Avni Paşa getirilmiştir. Meşrutiyetin ilanında en etkili isim olan Mithat Paşa'da vekiller heyetine atanmıştır. Böylece gerekli olan bürokrasi, ordu ve ulema desteği sağlanmıştır. (Karal, 1988:1-7)

Bu hükümet kurulduğu andan itibaren Abdülaziz ile gerginlik içindedir. Abdülaziz her fırsatta bu atamaları kendi isteği ile yapmadığını belirtmektedir. 1876 Mayısında bir darbe ile Abdülaziz tahttan indirilmiştir. Bu darbe Mithat Paşa'nın da bulunduğu gizli bir kurul tarafından planlanmıştır fakat şeyhülislam, harbiye öğrencileri, topçu birlikleri ve donanma da bu hareketin içindedir. (Tanör,2016:125) Osmanlı tarihinde daha önce de tahttan indirilen birçok padişah vardır fakat genellikle yenilik yapmak isteyen padişahlar tahttan indirilirken bu kez ilk defa yenilik yapmak istemeyen bir padişah tahttan indirilmektedir. Bu gelişme dikkat çekicidir. Darbe sonrasında tahta V. Murat getirilmiş fakat kısa bir süre sonra akli dengesi bozuk olduğu düşünüldüğü için şeyhülislam fetvası ile o da tahttan indirilmiştir. Velihaht II. Abdülhamit, Mithat Paşa ile yaptığı görüşme sonucunda aydınlara meşruti rejimi ilan etme sözü verilince onların desteği ile tahta çıkarılmıştır. 1876 yılında Osmanlı Devleti'nde ilk kez anayasa ilan edilmiş ve Osmanlı Devleti'nde meşruti rejime geçilmiştir. Meşrutiyetin ilanında asker, bürokrat ve ulema işbirliği etkili olmuştur. Burada askeri gücün yeniden iktidar değişikliğinde etkili olmaya başladığı görülmektedir fakat bu kez askeri güç yeniçeriler değil modernleştirilen ordudur. Asker, ulema işbirliği Osmanlı Devletinde her dönem görülmüştür fakat yeni bir güç olan bürokrat sınıfı Tanzimat Dönemi'ndeki yeniliklerin getiricisidir. (Tanör,2016:126) Meşrutiyetin ilanında iç dinamiklerin yanında dış gelişmelerde önemli etkindir. Bu süreçte Rusya, Osmanlı Devleti'ne savaş açma hazırlığındadır. Sırp isyanları ve bağımsızlık talepleri, Balkanlar'da hızla genişleyen Slav isyanları Avrupalı Devletleri de harekete geçirmiş ve onların ıslahat talebiyle Balkanlar'da yapılacak düzenlemeleri görüşmek için 23 Aralık 1876'da Tersane Konferansı toplatılmıştır.

Meşrutiyetin ilanının konferansın toplandığı gün yapılması tesadüf değildir. Osmanlı Devleti bu sayede Avrupalı temsilcilere Osmanlı halkına temsil edilme hakkı verildiğini, tüm tebaanın hak ve hürriyetlerinin garanti altına alındığını göstermeye çalışmış ve bu sayede konferanstan olumlu sonuç alacağını düşünmüştür. Doğrusu Avrupalılar bu durumdan çok da etkilenmemiş Bosna Hersek ve Bulgaristan'ı özerkliğe doğru götürecek geniş bir ıslahat planı

ortaya koymuşlardır. Osmanlı Devleti bu istekleri kabul etmeyince konferans dağılmıştır. (Karal,1988:27)

Konferans sırasında Osmanlı Hariciye Nazırı Saffet Paşa söz alarak Osmanlı halkının ilan edilen meşrutiyet sayesinde kendi yönetimini üstlendiğini ve konferansa gerek kalmadığını belirtmiştir. (Akşin,2014:41) Konferanstan olumlu sonuç çıkmayınca Rusya ile savaş başlamıştır. Bu savaş tarihe 93 Harbi olarak geçmiştir. Anayasa metni bu koşullar içinde hazırlanmış ve anayasayı Tersane Konferans'ına yetiştirme zorunluluğundan Mithat Paşa aceleci davranmış bu sebeple anayasa aydınların hayal ettiği gibi çok ta demokratik olmamıştır. İç ve dış gelişmeler birlikte düşünüldüğünde Kanun-i Esasi'nin ilanı ile Meşrutî rejime geçiş, milli bir ayaklanma ya da devrim niteliğinde değildir fakat diğer taraftan Sened-i İttifak ya da Tanzimat Fermanı gibi padişah tarafından yapılan bir lütuf gibi de değildir.

Kanun-i Esasi'nin ilanında bürokrat ve asker zorlaması vardır, Tanzimat Dönemi'nden itibaren oluşan özgürlük düşüncesi Meşrutiyetin ilanı için itici güç olmuştur. (Tanör,2016:127)

3.2. Kanun-i Esasi'nin Nitelikleri

Kanun-i Esasi, Mithat Paşa'nın II. Abdülhamit ile yaptığı görüşmeler ve pazarlıklar sonucunda ilan edilmiştir. Anayasanın adı bile bu pazarlıklar ve kavram kargaşası sonucunda belirlenmiştir. Padişah bir "Meclis-i Umumi" kurulacağını vaat etmektedir. Bu süreçte ulema da böyle bir meclisin İslam'a aykırı olmadığını ispatlamaya çalışmaktadır. Kur'an ayetleri, hadislerden alınan parçaları ile "Meşveret" yani danışma usulünün İslamiyet'te de bulunduğu ispatlanmaya çalışılmaktadır. (Berkes,2002:321) Görülüyor ki anayasanın İslam'a uygun olduğu yeteri kadar anlatılmadıkça, ulemanın desteği alınmadıkça istenilen değişiklikler yapılamayacaktır. Anayasa taslağını oluşturmak için 28 üyeden oluşan bir komisyon kurulmuştur. Komisyonda ağırlıklı olarak sivil bürokratlar ve ulemalar bulunmaktadır ayrıca Harbiye Komutanı da komisyondadır. (Tanör,2016:133) Komisyon üyelerinin de gösterdiği şey Meşrutiyetin ilanında asker, bürokrat ve ulema sınıfının etkili olduğudur. Komisyon üyeleri arasında liberal reformist bir kanat ve padişahın haklarını savunan tutucu bir kanat vardır. II. Abdülhamit'te ağırlığını koyduğu için hazırlanan anayasa padişahın büyük yetkilerini sınırlayamamış ve padişah yine önemli ayrıcalıklar elde etmiştir. Ortaya çıkan anayasa metni reformist aydın tabaka için hayal kırıklığı oluşturmuştur. Anayasa metninin bu süreçte toplanacak olan Tersane Konferansı'na yetiştirilmesi zorunluluğu da II. Abdülhamit'in istediği ayrıcalıkları almasına yardımcı olmuştur. II. Abdülhamit'in aldığı en önemli ayrıcalık anayasada yer alan 113. Maddedir. Bu madde ile padişaha olağan üstü durum ilan etme yetkisi veriliyor ve bu durumda sakıncalı görülen kişileri sürgün etme hakkı tanınıyordu. Anayasa hazırlanırken bu madde üzerinde çok fazla tartışmalar çıkmış fakat Mithat Paşa zaman kaybı olmasın diye bu maddeyi padişahın istediği gibi kabul etmiştir.(Çavdar,2013:46) İlerleyen süreçte tam da bu madde ile en ağır cezayı Mithat Paşa olacak en büyük faturayı yine kendisi ödeyecektir.113.madde tüm aydın reformistlerin tasfiye edilmesi için gerekçe olarak kullanılacaktır. Kanun-i Esasi'nin en olumsuz özelliği 113 maddedir fakat yasama meclis olan Heyet-i Ayan ve Heyet-i Mebusan olumlu özellikler ve getirilerdir. Özellikle Heyet-i Mebusan seçimle oluşturulan ilk meclis olması açısından önemlidir. Heyet-i Mebusan üyeleri her elli bin erkek nüfusa bir temsilci olacak şekilde

oluşturulmuştur ve üyeler dört yıl için seçilir. Bu durum milletin de temsil yoluyla kısıtlı da olsa egemenlik hakkı olduğunu göstermektedir fakat burada Heyet-i Ayan'ın varlığından da bahsetmek gerekir. Bu heyet üyeleri padişah tarafından atanır ve Heyet-i Mebusan'da görüşülen bir yasayı padişahın haklarına uygunluk açısından denetler, eğer uygun görülürse tasarı kabul edilir, uygun görülmez ise reddedilir. Bu durumda Heyet-i Ayan, Heyet-i Mebusan'ın yetkilerini sınırlamaktadır. Heyet-i Mebusan yasama konusunda tam bir serbestliğe sahip değildir. (Tanör,2016:141) Anayasanın bu özelliklerine bakıldığında halkın tam olarak temsil edildiğini ve yönetime ortak olduğunu söylemek güçtür. Bir başka olumsuz özellik de hükümetin padişaha karşı sorumlu olmasıdır. Sadrazam, şeyhülislam ve vekiller padişaha karşı sorumludur ve bu görevliler her an padişah tarafından görevden alınabilir. Ayrıca padişah, hükümeti ya da vekilleri değiştirebilir ve mebusan meclisini de fesh edebilir. Tüm bu haklar padişahı mebusan meclisi üzerinde tehdit unsuru durumuna getirmektedir. (Tanör,2016:143) Osmanlı Devleti'nde büyük umutlarla ilan edilen meşrutiyet aslında tam olarak meşruti bir rejim olamamıştır. Padişahın büyük yetkileri sınırlandırılmamış, vekillerin kanun önerme hakları çok dar tutulmuş, yürütme gücü tümüyle padişahın denetiminde olmuş ve hükümet padişaha karşı sorumlu tutulmuştur. Mecliste siyasi grupların ve partilerin bulunmayışı da muhalefet oluşmasını ve farklı fikirlerin ortaya çıkmasını engellemiştir. Bu dar yetkilerle ilk parlamento çalışmalarına başlamıştır. Bir yıla yakın görev yapan meclisin dar yetkilere rağmen ve savaş sürecine olunmasına rağmen birçok sorunla ilgilendiği görülmektedir. Meclisin önemli özelliklerinden biri de farklı milliyet, din ve mezheplerden gelen kişilerin temsil edilmesidir. Gayrimüslimlerin temsil edilme oranı azımsanacak gibi değildir. Mecliste gayrimüslimler 1/3'ün üzerinde temsil edilmektedir. Gerçi bu durum da tepkilere yol açmıştır. Din ve mezhep ayrımının siyasal ve kamusal alandan çıkarılması çabaları bir süre sonra meclisin azınlıklara hizmet eden bir meclis olarak suçlanmasına neden olacaktır. Eksik yönlerine rağmen, meclis umulduğundan daha iyi çalışmıştır. Mebuslar sınırlı haklarına çok iyi sahip çıkmış, ülke sorunları ile ilgilenebilmişlerdir. Zaman zaman hükümeti ve padişahı da sert bir şekilde eleştirmişlerdir.

3.3. Monarşiye Geri Dönüş ve II. Abdülhamit İstibdadı

Mebusan meclisinin eleştirel tavrı padişahı tedirgin etmiştir. Bu süreçte Rusya ile 93 Harbi devam etmektedir ve Rus orduları neredeyse İstanbul'a girmek üzeredir. Padişah savaşı da bahane ederek, var olan olağan üstü durum nedeniyle 14 Şubat 1878'de meclisi "tatil" etmiştir.(Armaoğlu,1983:45) Tatil edilen meclis bir daha toplantıya çağırılmamış ve Kanun-i Esasi'de fiilen ortadan kalkmıştır. Bundan sonra 30 yıl boyunca II. Abdülhamit'in mutlakıyetçi yönetimi egemen olacaktır. Meclisin kapatılması ve Kanun-i Esasi'nin fiilen ortadan kaldırılmasına ne halk, ne asker ne de aydın sınıf tepki gösterememiştir. Halkın tepki göstermemesi, demokrasi fikrinin halk tarafından tam olarak benimsenmediğini gösterir. Nihayetinde meşrutiyetin ilanı halk hareketleri ile gerçekleşmemiştir. Halk kendini temsil eden meclis kapatılırken duruma seyirci kalmıştır. Ordu savaşındaki başarısızlıkların yükü altında ezilmektedir, çok zor ve kanlı bir savaşın içinde bulunulması askerinde tepki göstermesini engellemiştir. Rus ordularının başkente kadar girmiş olması dönemin en önemli sorunudur ve böyle bir ortamda en önemli mesele "devlet bekası" olduğu için meclisin kapatılmış olması gündem dahi yaratmamıştır. Yani padişah açısından bakıldığında meclisin kapatılması için çok iyi bir zamanlama seçilmiştir. Mutlakıyete geri dönüş ile beraber II.

Abdülhamit başta Kanun-i Esasi oluşturan aydınlar olmak üzere, tehdit olarak algıladığı her kesimi tasfiye etmiştir. Bu süreçte en ağır ceza Kanun-i Esasi'nin mimarı Mithat Paşa'ya düşmüştür. Mithat Paşa ve çevresindekiler sürgün edilmiş ve Mithat Paşa sürgünde ölmüştür. (Berkes,2002:335)

Ordu kanadını temsil eden Süleyman Paşa, 93 Harbindeki yenilgiden sorumlu tutularak sürgün edilmiş ve sürgünde ölmüştür. II. Abdülhamit Dönemi tarihe "İstibdat" dönemi olarak geçmiştir. İstibdat kelimesinin asıl karşılığı "başlı başına olma, bağımsız olma"dır fakat hükümdarın istibdadı dendiği zaman, kendisi dışında hiçbir gücü tanımama, meşrutiyet yanlılarını susturma, sindirme, özgürlükleri yok etme şeklinde kullanıldığı için, istibdad baskı ve yasak dönemi olarak hafızalarda yer etmiştir. İstibdat dönemi boyunca jurnalcilik yaygınlaşmış ve bir "koru devleti" kurulmuştur. (Tanör,2016:161) Amcası Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde bürokrasi – ulema – asker sınıfları etkili olduğu için II. Abdülhamit'in en büyük korkusu bu çevreler olmuştur. Bu sebeple en fazla baskıyı bu üç çevreye uygulamıştır. II. Abdülhamit istibdat rejiminin asıl dayanağını halka dayandırmıştır. Allahın yeryüzündeki gölgesi olan halifeye itaat eden kaderciler halk tabakaları II. Abdülhamit'in en önemli gücüdür. İstibdat Döneminde "halife padişah" imajı ön plana çıkarılmış ve devletin resmi ideolojisi "ümmeçilik" üzerine kurulmuştur. II. Abdülhamit dindar bir halife, İslam dünyasının lideri olarak iç ve dış siyasette güç kazanmaktadır. Bu tutum ise halka çekici gelmektedir. Halk II. Abdülhamit sayesinde Avrupalı Devletlerden bağımsız, kendi başına ayakta duran ve tüm İslam âlemini birleştirip gerekirse tüm Avrupa'ya kafa tutabilecek güçte bir devlet haline geldiğini zannetmektedir. Halk ile din bağı kurulmasında tarikatlar ve zaviyeler büyük rol oynamıştır. (Berkes,2002:343) II. Abdülhamit döneminde demokrasiye vurulan en büyük iki darbe jurnalcilik ve sansürdür. Bu dönemde gizli polis örgütlerine çok önem verilmiş ve halk şüpheli durumları saraya bildirmesi için teşvik edilmiştir. Böylece jurnalcilik yaygınlaşmıştır. Dönemin korku devleti olarak adlandırılması bu sebeptir. Basına uygulanan sansür ile birçok gazete, dergi kapatılmış, çoğu kelime kullanılamaz olmuştur. Hürriyet, millet, vatan, isyan, rüya, kıyam gibi birçok kelime bu dönemde sakıncalı bulunmuştur. Basım hatası sebebi ile devletin resmi gazetesi olan Takvim-i Vakay-ı dahi kapatılmıştır. (Berkes,2002:350)

İstibdat Döneminde olumlu gelişmeler de vardır. Bunlardan biri demiryolu yapımının hızlanmasıdır ki bu yabancı sermaye ile yapılmış olmasına rağmen etkileşimi hızlandıran bir gelişmedir. Bir diğer olumlu gelişme II. Abdülhamit döneminde birçok okul açılmış olmasıdır. Aslında II. Abdülhamit'in açtırdığı bu okullar kendi istibdat rejiminin de sonunu getirmiştir. Bu okullarda yetişen aydınlar II. Abdülhamit'e karşı oluşan muhalefeti de hızlandırmıştır. Yurt dışında bulunan aydınlar da II. Abdülhamit'e karşı oluşan muhalefete katılmışlar, meşrutiyeti yeniden getirebilmek için gizli dernekler oluşturulmuştur. Bunların en önemlisi İttihat-i Osmaniye Cemiyeti'dir. Bu cemiyet daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti adını alacaktır. Bu gizli örgütler, Tıbbiye ve Harbiye gibi askeri okullarda oluşmaya başlamış, kısa sürede Bahriye, Mülkiye, Baytariye, Mühendishane gibi okullarda da yaygınlaşmıştır. İstibdat karşıtı bu örgütlerin özellikle askeri okullarda oluşmaya başlamasının temel nedeni bu okullarda diğer okullara kıyasla daha çağdaş bir eğitim verilmesi ve özellikle yabancı dil öğretilmesidir. (Çavdar,2013:61)

İçte ve dışta II. Abdülhamit'e karşı mücadele hızlanmış, özellikle İttihat ve Terakkicilerin yürüttüğü mücadele ve Rumeli'de başlattıkları ayaklanma sonucunda II. Abdülhamit anayasayı tekrar yürürlüğe koymak zorunda kalmıştır. Böylece 23 Temmuz 1908'de ikinci kez meşrutî rejime geçilmiştir. Padişah buna razı olduğu için tahtta kalabilmiştir. II. Meşrutîyetin ilanı diğer demokratikleşme hareketlerinden farklıdır. En önemlisi ilk defa tabandan yukarı bir baskı sonucunda haklar alınmış ve meşrutîyet zorla ilan edilmiştir. Bu kez anayasa padişahın gelen bir lütuf değildir, kazanılmış haktır. II. Meşrutîyet bir saray darbesi değil toplumsal tabana oturan bir harekettir. Dış baskı sonucunda ilan edilmemiştir, içerden gelen itici bir güç vardır. II. Mahmut döneminden itibaren başlayan fikir akımları ve aydınlanma tam olarak II. Meşrutîyet döneminde meyvesini vermiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Yeni Osmanlılara göre daha örgütlü hareket etmiş ve 1909 değişiklikleri ile hükümdarın yetkileri ciddi anlamda sınırlandırılmış, egemenlik hakkı ve egemenliğin kullanımı padişah ve millet arasında paylaşılmıştır. Milleti temsil eden ve yetkileri artırılmış bir parlamento ile meşrutî anayasal bir düzene geçilmiştir. (Tanör,2016:219) Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu kadrosu II. Meşrutîyet dönemindeki ortamda yetişmiştir, II. Meşrutîyet süreci Cumhuriyet Dönemi'ne uzanan bir köprüdür. (Koçak,2012:43)

SONUÇ

“Demokrasi” Türkiye’de hala üzerinde çok fazla konuştuğumuz fakat içini dolduramadığımız, aradığımız, bulduğumuzu zannedip aslında ne kadar uzak olduğumuzu hissettiğimiz bir kavram. Toplumlar demokrasiye kavuşmak için çok büyük mücadeleler vermiştir fakat Türk toplumunda Cumhuriyet Dönemi de dâhil böyle büyük bir mücadeleye rastlanmamaktadır. Çoğunluğun sesi, çok sesliliği bastırıyorsa ve “demokrasi” denilince akla sadece çoğunluk geliyorsa bu kavram ile ilgili hala özümseyemediğimiz bir şeyler var demektir. Türkiye'nin uzun ve sancılı bir süreci olan demokratikleşme yolculuğunda gelinen noktayı anlayabilmek için, yolculuğun başladığı sürece dönmek ve Osmanlı demokratikleşme tarihini iyi anlamak gerekir. Türk tarihinde demokratikleşme, batılılaşmanın bir parçası olarak zorunluluktan dolayı ortaya çıkmıştır. Haklar çoğu zaman egemenliğin kaynağı olan padişahın lütuf şeklinde gelmiş ve halk çoğu zaman kendi haklarının bile farkında olmadan duyarsız kalmayı tercih etmiştir. Bu durumun en önemli sebebi demokratikleşme hareketlerinin tabandan gelen bir baskı ile gerçekleşmemesidir. Başka bir sorundan fikir akımlarının geldiği batıdan aynı anda sömürünün de gelmesidir. Tamda bu noktada halkta direnç de oluşmuş, çoğu zaman demokratikleşme çabaları da “gâvurlaşma”, “dinsizleşme” olarak algılanmıştır. Bu sebeplerle demokrasi fikri ve getirileri tabana yayılmakta zorlanmıştır.

Osmanlı Devleti, azınlıkları devlet bünyesinde tutmak, dış baskıları azaltmak için demokratikleşmek zorunda kalmıştır. Sınıfsal bir mücadele ve bir hak talebi yoktur. Demokrasi aynı zamanda eşitlik ve özgürlük demektir. Türk demokratikleşme tarihinde en çok eksik kalan bireysel özgürlükler ve bu özgürlüklerin korunması konusudur. Yapılmaya çalışılan tüm demokratikleşme hareketlerinde dinamikler dışsal kaynaklı olmuş kamuoyu bu hareketlerin içinde yer almamış ve talepkâr da olmamıştır. Kamuya indirgenemeyen demokratikleşme hareketleri ise kalıcı olamamıştır.

KAYNAKLAR

- AKŞİN, S. (2014). *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul
- ALTUN, F. (2005). *Modernleşme Kuramı*, Küre Yayınları, İstanbul
- ARMAOĞLU F. (1983). *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul
- BERKES, N. (2002). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul
- ÇADIRCI, M.(2007). *Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme*, İmge Kitapevi, ANKARA
- ÇAVDAR, T. (2013). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, İmge Kitapevi, Ankara
- GÖZLER, K. (2008). *Anayasa Hukukuna Giriş*, Ekin Kitapevi, Bursa
- IMBERT, P.(1909). *Osmanlı'da Yenileşme Hareketleri*, Çeviri: Adnan CEMGİL, Engin Yayıncılık, İstanbul
- KARAL, E.(1988). *Osmanlı Tarihi V. Cilt, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, ANKARA
- KARAL, E.(1988). *Osmanlı Tarihi VIII. Cilt, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, ANKARA
- KARPAT, K. (2009). *Osmanlı Modernleşmesi*, İmge Yayınları, Ankara
- KOÇAK, C. (2012). *Tarihçinin Eleği*, Timaş Yayınları, İstanbul
- KURAN, E. (1997). *Türk Çağdaşlaşması*, Akçağ Yayınları, Ankara
- KURAN, E. (1994). *Türkiye'nin Batululaşması*, Fikir Eserleri Serisi, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara
- ŞERİF, M. (1991). *Türk Modernleşmesi, Makaleler 4*, İletişim Yayınları, İstanbul
- MUMCU, A. (1996) *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, İnkılap Yayınları, İstanbul
- ORTAYLI, İ. (2011). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul
- ROUSSEAU,J. (2010). *Toplum Sözleşmesi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul
- TANÖR, B. (2016). *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul
- ÜLKEN, H. (2001). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul